

УДК 340.122

ДВА КЛАСИЧНИХ ПІДХОДИ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ: І. КАНТ ТА ДЖ. БЕНТАМ

К. П. Горбенко

Реферат. Стаття присвячена порівнянню двох класичних соціально-філософських та етико-правових концепцій справедливості кінця XVIII — початку XIX століть: І. Канта та Дж. Бентама. Спільним для обох концепцій є 1) критичне ставлення до теорій природного права та суспільного договору, 2) перехід від опису «чистої» справедливості до аналізу її конкретних видів і форм (соціальної, політичної, економічної, правової), 3) прагнення розрізняти норми права та приписи етики. Вказується на принципи розбіжності кантіанської та утилітаристської концепцій справедливості.

Ключові слова: справедливість, теорія природного права, теорія суспільного договору, І. Кант, категоричний імператив, Дж. Бентам, утилітаризм

Однією з найактуальніших проблем соціальної філософії в усі часи була і залишається проблема справедливості. Починаючи з «Держави» Платона, мислителі вважали своїм обов'язком висловитися щодо власного розуміння справедливості як такої, а також суспільства, побудованого на її принципах. В результаті з'явилося декілька класичних етико-правових концепцій справедливості, а також численна кількість їх варіацій. Особлива увага до категорії справедливості була прикута в Новий час, зокрема в епоху Просвітництва, коли виникли та відточувалися різноманітні версії теорії природного права та суспільного договору. Саме у цьому контексті слід розглядати погляди на природу справедливості Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Д. Г'юма тощо. При цьому, майже у всіх новоєвропейських концепціях справедливості не вистачало чіткого розмежування справедливості як результату юридичної процедури і справедливості як виконання вимог вищого морального імперативу.

Тому не дивно, що наприкінці XVIII — на початку XIX століть погляди названих авторів були доповнені, з одного боку, ідеями обґрунтування моральності як автономної сфери, відмінної не тільки від абстрактного права, але й від індивідуальної моралі, а з іншого — спробами трактування справедливості в аспекті емпіричної корисності окремої людини. Ці дві, на перший погляд, вкрай протилежні доктрини уособлювалися, відповідно, постатями Імануїла Канта та Джеремі Бентама.

Отже, **метою** даної статті є порівняльний аналіз поглядів на природу справедливості І. Канта та Дж. Бентама.

У творчості І. Канта був підведений певний підсумок спроб визначитися з природою справедливості протягом попередніх трьох століть. У найбільш систематизованому вигляді його власні погляди викладені у відомій праці «Die Metaphysik der Sitten», де кенігзбергський мислитель вважає за доцільне відокремити моральну та правову справедливість.

І. Кант писав: «Правовий стан – це взаємовідношення між людьми, яке містить ті умови, за яких тільки будь-хто може користуватися (teilhaftig wergen) своїм правом, а формальний принцип можливості такого стану, що розглядається з точки зору ідеї свободи, яка встановлює загальні закони, називається суспільною справедливістю» [1, с. 224]. Протилежністю правовому стану є неправовий або природний стан (status naturalis).

На думку Канта, справедливість не є підставою для апеляції до етичного обов'язку інших. Особа, яка вимагає чогось на підставі справедливості, спирається на своє право, проте їй не вистачає необхідних для судді умов, що дозволяли б вирішити, у якому обсязі і яким чином можна задовольнити ці вимоги. Про справедливість згадують частіше за все тоді, коли внаслідок особливих обставин чомусь не спрацьовують суто правові регулятори. «Домашній

слуга, — наводить І. Кант приклад, що не втратив актуальності й за сучасних умов, — якому належне на кінець року жалування виплачується в знецінених грошах, причому на них він не може придбати те, що міг би купити тоді, коли заключав контракт, не може при однаковій номінальній вартості, але різній вартості грошей посилатися на своє право; він може закликати до справедливості (певного божества, голос якого не можна почути), оскільки в контракті з цього приводу нічого не було сказано, а суддя не може виносити рішення при невизначених умовах [договору]» [1, с. 144].

Парадоксально, але справедливість не є обов'язковою підставою для судді, що приймає рішення, виходячи з міркувань строгого права. Ба більше: «найсуворіше право — це найбільша несправедливість» (*summum ius summa iniuria*), але, за Кантом, «на шляху права цьому злу нічим допомогти не можна, хоч воно і має відношення до правової вимоги, тому що справедливість належить лише до *суду совісті* (*forum poli*), а кожне правове питання повинне вирішуватися на підставі *цивільного права* (*forum soli*)» [1, с. 144].

Із притаманною йому аналітичністю І. Кант поділяє справедливість на види. Це, по-перше, охоронна справедливість (*iustitia tatrix*); по-друге, «комутативна справедливість» (*iustitia commutative*), по-третє, розподільча справедливість (*iustitia distributive*). Нарешті, сам суд іменують справедливістю країни, і «питання про те, існує така чи ні, може бути найважливішим серед усіх правових справ» [1, с. 224].

І. Кант вважав, що правова справедливість насаджується в суспільстві через примус. Тому, критикуючи суто правове розуміння ідеї справедливості, І. Кант повністю підпорядковує її етиці. Він надає моральне обґрунтування правовій системі та, спираючись на теорію суспільного договору, зазначає, що суд справедливості містить в собі протиріччя, вихід з якого мислитель вбачає у зверненні до справедливості моральної. Але виникає питання: чим тоді гарантується впровадження останньої?

Кант стверджував, що людський розум є автономним і самодостатнім началом, яке не потребує інших джерел для досягнення законів природи чи Божественного розуму. Він сам визнавав той вплив, який відчув з боку філософії Д. Г'юма, але водночас висловлював певну стурбованість претензією теології та метафізики на знання сенсу справедливості, нібито отриманого ними з Божого промислу. Що розум каже людині, те, за Кантом, повинно бути для неї законом. Універсальність імперативів розуму передбачає існування якогось надприродного їх джерела, бо будь-яке «джерело» такого роду є непізнаваним. Остаточна і універсальна природа законодавства розуму обґрунтовується тим, що заперечувати приписи людського розуму означає заперечувати саме існування і моральну природу людини.

Отже, справедливість, за Кантом, реалізується в такому суспільному ладі, де панує визнання наступного імперативу розуму: останнім критерієм вчинку є прийнятність принципу в якості універсального принципу, придатного для всього людства. Ніщо інше не може бути виправдане з точки зору розуму. Вищій спосіб життя і думок, «...мислимий з точки зору ідеалу людяності, буде у такому випадку для всіх людей в усі часи й у всіх мірах наповнений вищою справедливістю, якщо людина, як їй і належно, узгоджує з ним свій власний. Цей вищій спосіб думок буде, звичайно, завжди містити таку справедливість, якої ми не здатні досягнути, оскільки вона повинна втілюватися у життєвій поведінці, цілком і безпомилково відповідній вказаному способу думок» [2, с. 307].

Разом з тим, справедливість є проявом обов'язку. Принципи моралі, за Кантом, взагалі не потребують ніякого доказу: просто не слід робити нічого, що може виявитися несправедливим. Такий образ справедливості, як обов'язок, не залежить від емпіричних обставин. Він апріорний, абстрактний і може бути сприйнятий розумом лише як «принцип поза межею, що приписується надчуттєвому суб'єкту».

Як бачимо, Кант виводить свої міркування з ідеї, що моральні принципи є предметом усвідомленого, раціонального вибору. Вони визначають той моральний закон, який люди можуть свідомо захотіти, аби керуватися ним у своїй поведінці в етичній взаємодії. Практична філософія стає і світоглядним підґрунтям для цієї концепції, і, водночас, результатом усвідомленого рішення. Ця ідея має свої безпосередні наслідки. Бо, коли

людина уявила собі моральні принципи як законодавство для такого собі «царства цілей», стає зрозуміло, що ці принципи мають бути не лише прийнятними для всіх, але й громадськими, державними правилами також.

З питання про співвідношення моральної і правової справедливості Кант висловлюється цілком виразно і надає найбільш ясне формулювання відмінностей і зв'язків двох типів справедливості. Його погляд є прямо протилежним будь-якому вченню про природне право, яке наполягає, що правова справедливість повинна ґрунтуватися на принципах божественної або моральної справедливості. Кант навіть говорить, що коли політико-цивільний закон суперечить тому, що вважається «божественним статутарним законом», з'являються підстави вважати останній фальшивим. Він робить висновок, що об'єднання людей під проводом законів чесноти може існувати лише в середовищі політичної спільності. Тобто політична спільність забезпечує виконання етичних принципів.

Кінцевою метою правової справедливості є уможливлення справедливості моральної, проте правова справедливість не може примусити до моральної справедливості. «...Горе законодавцеві, який встановлення, спрямовані на етичні цілі, захоче здійснити шляхом примусу! Таким шляхом він не тільки створив би щось прямо протилежне етичному, але підірвав би і зробив би нестійкими навіть політичні основи» [3, с. 164]. В умовах правової справедливості людина вільна здійснити моральну справедливість, а досягнення свободи бути моральним є здійсненням правової та політичної справедливості.

І. Кант вважав, що особа діє автономно, коли принципи її дії вибираються для неї як найадекватніші з можливих виражень її природи як вільної й рівноправної розумової істоти. Принципи, за якими діє особа, ухвалюються не з огляду на її соціальне становище, природні обдаровання, на конкретний тип суспільства, де їй випало жити, чи на ті особливі речі, що їх їй трапилося забажати. Діяти за такими принципами означає діяти гетерономно. Але ж незнання позбавляє осіб у первісному (догромадянському, за теорією суспільного договору) стані того знання, що зробило спроможним їх вибрати гетерономні принципи. Сторони доходять свого вибору спільно як вільні й рівноправні розумові особи, тільки й знаючи, що визнаються ті обставини, що породжують потребу в принципах справедливості.

Отже, вибрані принципи мають застосовуватися до основної структури суспільства, а основи, які характеризують цю структуру, використовуються при виведенні принципів справедливості. Тож, можна зробити припущення, що, коли люди діють згідно з цими принципами, вони діють у відповідності до засад, які вони вибрали у первісній позиції рівності. Принципи їх дій ґрунтуються не на соціальних чи природних випадковостях. Не віддзеркалюють вони й упередженості конкретних елементів їх життєвого плану чи прагнень, що ними рухають. Діючи за цими принципами, люди виражають свою природу вільних і рівноправних розумових істот, підпорядкованих загальним умовам людського життя. Адже виразити свою природу як істот певного виду означає діяти за принципами, що були б обрані, коли б ця природа була визначальним фактором. Звісно, вибір сторін у первісному стані характеризується обмеженням тієї ситуації. Але, коли ми свідомо діємо за принципами справедливості у звичайному ході подій, тоді ми свідомо беремо на себе обмеження первісної позиції. Для осіб, які можуть і хочуть так діяти, однією з підстав для цього є потреба надати вираження своїй природі.

Принцип справедливості є також аналогічним категоричному імперативові. Нагадаємо, що під категоричним імперативом Кант розуміє такий характер поведінки, який застосовується до особи в силу її природи як вільної й рівноправної розумової істоти. Чинність цього принципу не вимагає передумови, аби особа мала якесь конкретне бажання чи якусь мету. Гіпотетичний імператив, навпаки, припускає це: він підштовхує нас до певних кроків як дієвих засобів досягнення певної особливої цілі. Коли бажання спрямовується до конкретної речі чи до чогось загальнішого, от як певні різновиди приємних почуттів або задоволень, тоді відповідний імператив є гіпотетичним. Його застосовність залежить від того, чи має особа таку мету, яку вона не потребує мати як умову, щоб бути розумовим індивідом, людиною. За Кантом, дія згідно з логічним набором принципів і могла б бути

наслідком рішення з боку ноуменального «Я», і навпаки — не будь-яка така дія феноменального «Я» виражає це рішення як рішення вільної й рівноправної розумової істоти. Отже, коли особа реалізує своє істинне «Я» через вираження його у своїх діях і коли вона бажає, понад усе інше, зреалізувати це «Я», тоді вона обирає дію за такими принципами, що виявляють її природу як вільної й рівноправної особи.

Можна припустити, що вибір особи як ноуменального «Я» є колективним вибором. Сила рівності «Я» в тому, що обрані принципи мають бути прийнятними також для інших «Я». А якщо всі подібним чином є вільними й розумовими, то кожен повинен мати рівне право в ухваленні державних принципів етичного співжиття. Це означає, що в якості ноуменальних «Я» всі мають пристати на ці принципи. Якщо ж вони пристануть на негідні принципи, їм годі виразити цей вільний вибір, хоч би як одиничне «Я» бажало б прийняти їх. Ця одностайна угода виражає природу навіть одиничного «Я». Вона жодним чином не переважає інтересів особи, як те начебто впливає з колективної природи цього вибору. Особи як ноуменальні «Я» мають повну свободу вибирати які завгодно принципи, але вони також мають бажання виражати свою природу як члени інтелігібельної сфери, тобто як істоти, що можуть свідомо дивитися на світ і виражати раціональну перспективу у своєму житті, як члени суспільства. Отже, вони повинні вирішити, які саме з принципів (коли їх дотримуватися й діяти згідно з ними у повсякденному житті) найкраще виявлятимуть свободу у їхній спільноті, найповніше розкриваючи її незалежність від природних випадковостей та соціальних несподіванок.

І тут виявляється, що теорія суспільного договору, розкритикована Кантом, має свої сильні сторони. Адже опис первісної позиції у Ж.-Ж. Руссо нагадує точку зору ноуменальних «Я» у І. Канта стосовно визначення того, що означає бути «вільною і рівноправною розумовою істотою». Людська природа як натура таких істот виявляє себе, коли ми діємо, виходячи з принципів, які ми вибрали б тоді, коли б ця природа була відбита в умовах, що визначають той вибір. Тож люди й виказують свою волю, свою незалежність від випадковостей природи й суспільства, діючи в способи, які вони визнали б у первісній позиції. Інакше кажучи, Ж.-Ж. Руссо та І. Кант кожний зі свого боку підходять до необхідності визнання загальних принципів людської дії тими засадами, що визначають моральний закон, чи, точніше, засадами справедливості для інституцій та індивідів.

Отже, бажання діяти справедливо виводиться почасти з бажання якнайповніше виразити те, чим ми є або чим можемо бути. Саме з цієї причини Кант говорить про невдачу у намаганні діяти згідно з моральним законом як про те, що породжує сором, а не почуття вини. І це відповідає істині, адже для нього діяти несправедливо означає діяти у такий спосіб, що не виражає природу людини як вільної та рівноправної розумової істоти. Ось чому такі дії вражають нашу самоповагу і нашу самооцінку. Переживанням цієї втрати є сором за те, що людина діяла так, неначе опустила до якогось нижчого порядку, неначе була таким створінням, першопринципи дії якої визначаються природними випадковостями.

За умов справедливості людина має право зайняти певне місце у світі разом з іншими людьми, які подібним же чином стоять перед обмеженнями помірної нестачі і змаганням претензій. Людську свободу слід регулювати принципами, вибраними з огляду на ці природні обмеження. Отже, справедливість стає одним з принципів людської взаємодії, серед засновків якої є й елементарні уявлення про людину та її місце в природному світі.

Майже в той саме час, коли Кант міркував про необхідність розрізняти два типи справедливості, в Англії виникла ще одна класична етико-правова доктрина. Вона отримала назву утилітаризму, а її автор — Джеремі Бентам — попри всю неоднозначність оцінок його творчості, став помітною постаттю в англomовному соціально-філософському просторі XIX століття.

Як зазначає в своїй дисертації А.М. Остроух, «Бентама називали «Ньютоном законодавства», «законодавцем світу», з одного боку, і «генієм буржуазної тупості», «потенційним фашистом», з іншого. Виникали роботи, які і підтверджували, і нівелювали принципи його теорії. Наукові суперечки про сутність бентамівського правового вчення

продовжуються і сьогодні» [4, с. 2]. Фактично Дж. Бентам продовжив справу, розпочату Дж. Гоббсом і Д. Г'юмом, стверджуючи, що право і справедливість мають сенс лише в контексті певного політичного устрою. І хоч він належав до зовсім іншої філософської традиції, ніж Кант, позиції цих мислителів щодо правової справедливості багато в чому збігалися.

Так, наприклад, Дж. Бентам так само, як і І. Кант, дуже критично ставився до теорії природного права і суспільного договору. «Всі ці розмови про природу, природне право, природну справедливість і несправедливість... <є> ніщо інше, як та ж нетерпимість, одягнена в нові імена; якщо ваші погляди відрізняються від загальноприйнятих, вас оголошують не еретиком, а тираном» [5, с. 117]. У своїй роботі «Фрагмент про уряд» Дж. Бентам категорично не погоджується з У. Блекстоном, який наполягав на подібності норм права до створених Богом законів природи. Відштовхуючись від критичних зауважень на адресу останнього, Бентам розгортає широкий наступ проти будь-яких спроб виводити законодавство з природних засад. «Суть справи в тому, — писав Бентам, що в суспільстві, скільки-небудь цивілізованому, усі права, якими може володіти людина, усі її надії і радості, пов'язані з цим володінням, можуть бути виведені лише з закону» [5, с. 124]. У висновках до названої роботи наводиться відома теза про міру справедливості як мету суспільного розвитку: «найбільше щастя для найбільшого числа членів суспільства» (the greatest happiness of the greatest number). Але досягнути цього, на його думку, можна за допомогою встановлення системи «правильного» законодавства, яка має ґрунтуватися на двох фундаментальних принципах: принципі найбільшого щастя та принципі психологічного задоволення (гедонізму). Бентам вважав, що закон повинен карати й винагороджувати людей так, щоб враховувати другий принцип еґоїстичної поведінки людей та спрямовувати їх дію у напрямок першого принципу. Таким чином, правова система, за Бентамом, є не продуктом природної еволюції, а результатом свідомої роботи законодавців. І свою власну місію англійський суспільствознавець вбачав у розробці системи таких законів.

Другим спільним моментом, який дозволяє нам порівнювати погляди Бентама і Канта, є їх віра в те, що у суспільстві має існувати принцип порядку, що створює умови для рівності людей і що дозволяє їм реалізувати свій моральний потенціал, яким би чином не визначали для себе люди свої конкретні моральні обов'язки. Саме завдяки Канту і Бентаму в царині європейської соціально-етичної думки замість пошуку абстрактної та езотеричної формули «чистої» справедливості з'являються дослідження її конкретних видів і форм (соціальної, політичної, економічної, правової). Кожний у свій спосіб, Кант і Бентам здійснили революцію в розумінні справедливості; їх системи доводять, що можна досягти згоди в питанні про природу і функції правової справедливості і в той же час надати широкий вибір у здійсненні тієї свободи, яка стає можливою завдяки правовій справедливості.

Третьою точкою дотику в поглядах на справедливість в роботах Канта і Бентама є прагнення розрізнити норми права і приписи етики. Але з огляду на те, що Бентам виводив зміст моральної справедливості з емпіричних обставин, Кант навряд чи погодився б з бентамівською аргументацією. Справа в тому, що Бентам не досить високо оцінював людську натуру, стверджуючи, що «природа встановила над людиною двох господарів: страждання (pain) і задоволення (pleasure). Лише вони визначають, що ми можемо робити, і вирішують, що ми повинні робити» [5, с. 332]. Невипадково базовою категорією утилітаризму є поняття utility, яке тлумачиться як «зиск», «користь», «щастя», «задоволення» тощо.

До цього слід додати, що Дж. Бентам намагається привести різні форми справедливості до «загального знаменника». З цією метою він робить спробу співставити численні страждання і задоволення та з математичною методичністю береться до їх опису. У своїх міркуваннях Бентам відштовхується від принципової однорідності задоволення та його вимірювальності: хоч вони і можуть розрізнятися за інтенсивністю, тривалістю, визначеністю, близькістю у часі, плідністю, чистотою, розповсюдженістю, все ж таки їх можна перерахувати у «абстрактне задоволення». Дж. Бентам навіть розробляє шкали з

коефіцієнтами, які б уможлилювали цю процедуру. Необхідність підрахунків первинних, вторинних та похідних від них видів задоволення і страждань обумовлювалася ідеєю встановлення законодавчого балансу у суспільстві. У випадку неможливості виміру різних характеристик задоволень і страждань Бентам пропонував звертатися до їх грошової оцінки. Врешті-решт усі ці процедури підпорядковувалися меті felicific calculus («обчислення щастя») як підстави загальної справедливості.

Зрозуміло, що пафос практичної філософії І. Канта полягає у зовсім іншому, і справедливість у нього є не результатом математичних розрахунків страждань і задоволень, але апріорним правом кожного індивідуума незалежно від того, які він має бажання та інтереси. Будь-яке бажання або будь-який інтерес, які суперечать ідеалу справедливості, повинні отримати оцінку не з точки зору вигоди чи невигоди, яка отримується сторонами, а з тієї раціональної точки зору, згідно з якою, наприклад, рабство зважаючи на його несправедливість не може оцінюватися за ступенем користі, яку воно приносить рабовласникові. Судження про справедливе і несправедливе залишаються у кантіанстві в значній мірі інтуїтивними. Передбачається, що їх будуть робити люди розумні, освічені та неупереджені. Тому передумовою формування почуття справедливості і відповідних індивідів є здорове, розумно облаштоване суспільство.

Підводячи підсумки, зазначимо, що в творчості І. Канта і Дж. Бентама ми знаходимо чимало дотичних моментів. І хоча обидва мислителя не були згодні у визначенні того, що таке моральна справедливість, однак вони цілком погоджувалися, що процесуальна, правова справедливість є передумовою будь-якого істинно морального вчинку. Якщо Дж. Бентам відштовхувався від ідеї про можливість суто математичного вимірювання людських інтересів з метою підтримання їх справедливого балансу, то у І. Канта, навпаки, усе, що обумовлено тимчасовими, плінними інтересами, не відповідає нашим уявленням про моральність і моральну справедливість. Тільки абсолютна мораль, яка виходить з веління «нескаламученого бажаннями» Розуму і яка знаходить вираз у категоричному імперативі, може бути єдиною причиною справедливості. Це і є особлива концепція І. Канта, протилежна концепція утилітаризму Дж. Бентама.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена порівнянню двох класических соціально-філософських і етико-правових концепцій справедливості кінця XVIII — початку XIX століть: І. Канта і Дж. Бентама. Об'єднує для обох концепцій являється 1) критичне ставлення до теорій естесвенного права і суціесвенного договору, 2) перехід від описання «чистої» справедливості до аналізу її конкретних видів і форм (соціальної, політичної, економічної, правової), 3) стремління розличать норми права і предписання етики. Указується на принципиальные разногласия кантіанської і утилітаристської концепцій справедливості.

Ключевые слова: *справедливість, теорія естесвенного права, теорія суціесвенного договора, І. Кант, категорический імператив, Дж. Бентам, утилітаризм.*

SUMMARY

The article is devoted over two classic socio-philosophical and ethical and legal concepts of justice late XVIII — early XIX centuries: I. Kant and J. Bentham. Common to both concepts is 1) a critical attitude to the theory of natural law and the social contract, 2) describe the transition from a "pure" justice to the analysis of its concrete types and forms (social, political, economic, legal), 3) a desire to distinguish between the rule of law and ethics regulations. Points to the fundamental differences of Kantian and Utilital concepts of justice.

Keywords: *justice, natural law theory, the theory of the social contract, Kant, the categorical imperative, J. Bentham, utilitarianism.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кант І. Метафізика нравов в двух частях / І. Кант. // Кант І. Сочинения в шести томах. Под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. — М.: Мысль, 1965. — Т.4. Ч.2. — С.107-437.
2. Кант І. Религия в пределах только разума / І. Кант; вступ. ст. А. В. Гулыги // Кант І. Трактаты и письма. — М.: Рипол Классик, 2013. — 714 с.
3. Кант І. Трактаты и письма / І. Кант. — М.: Наука, 1980. — 709 с.
4. Остроух А.Н. Учение Бентама о праве / А.Н. Остроух. Дис. ... канд. юр. н. за спец. 12.00.01 — Теория и история права и государства; история правовых учений. — М., 2002. — 240 с.
5. Бентам І. Введение в основания нравственности и законодательства / Бентам І. — М., 1998. — 242 с.